

LEGATI PRO ANIMA U KATERNAMA ZAGREBAČKOG GRADECA

Magdalena Apostolova Maršavelski

Legati pro anima uobičajena su praksa u zagrebačkom Gradecu tijekom druge polovice 14. i 15. stoljeća. Ove raspoložbe mortis causa nisu unaprijed limitirane, ali kada glase na nekretnine, praksa je izgradila djelotvoran sistem njihove kontrole. Taj se sistem nadovezuje na odredbe privilegija, po kojem su i testiranje nekretnina i efekti raspolaganja nekretninama strogo određeni. Praksa je od konca 14. stoljeća uvela dodatni nadzor oportunitosti i visine ovih legata prigodom obaveznog upisa nekretnina te kao efikasan instrument neutralizacije njihovih nepovoljnih efekata — pretvaranje legiranih nekretnina u novčanu protuvrijednost (klauzula »vendi et pro anima expendi«).

1. Odlukom magistrata, od početka 1384. god.¹ u zagrebačkom su Gradecu, u posebnim katernama,² pod prijeljnom ništavosti, registrirani svi poslovi nekretninama, uključujući i sva stjecanja titulo testamentario. Uz svjedočenja, »suficijentna, jasna i seriozna« o zadnjoj volji testatora, uvide u pismene oporuke i »in alio katerno«, testamentarna očitovanja dana in sede judiciaria, parnica oko nasljeđivanja zabilježenih u tekućim, sudskim knjigama³ — izvorni materijal o nasljednom pravu zagrebačkoga Gradeca bogatiji je od izvora bilo koje druge sfere imovinskog prava.

Legati pro anima su u drugoj polovici 14. i tijekom 15. stoljeća prisutni u mjeri koja ih čini uobičajenim pratiocem raspodjela mortis causa. Opasnost od jakog utjecaja crkve u ovoj domeni inspirirala je mnoge srednjovjekovne gradove da se od prekomjernih raspoložbi u korist crkve zaštite odredbama kojima se limitira njihova visina. Gradec, premda je — s obzirom na specifične odnose sa susjednim crkvenim jurisdikcijama — imao dodatne razloge za oprez, nije išao ovim putem. Tkalčičeva opaska da je glavna briga općinskog poglavarstva bila da zaštiti »općinsku posjedovnu sveukupnost«⁴ duhovita je koliko i točna, ali općina nije unificirano, na razini statutarne odredbe — koje su rijetke uostalom, pogotovu iz domene imovinskog prava — riješila pitanje ovih legata. Ipak, ocjena njihove pri-

¹ Isp. MCZ IX, 1.

² MCZ IX, X, XI (do str. 122).

³ MCZ IV—VIII.

⁴ Tkalčić, MCZ III, str. XXI.

mjerivosti prolazila je kroz više instanci, pa je uz dodatni mehanizam neutralizacije efekata legata pro anima u nekretninama, stvoren djelotvoran način njihova kanaliziranja. Ovi legati na specifičan način obilježavaju građeško nasljedno pravo i granice oporučne slobode nekretninama te su model po kojem se te granice postupno proširuju.

2. Privilegij Gradecu (1244, odn. 1266. god.)⁵ ne spominje explicite legate pro anima, usprkos velikom prostoru ostavljenom za regulaciju nasljednog prava. Da su ovi legati bili životnom praksom i sredinom 13. stoljeća, kao i kasnije, može se neizravno zaključiti iz norme privilegija. Prvo, privilegij rezervira nekretnine za ostaviteljeve kognate bez obzira na daljinu srodstva. Drugo, ostavitelj, kojeg ipso iure ne naslijede sinovi, dužan je da se prigodom raspodjele nekretnina mortis causa, »konzultira« s vijećem sugrađana. Treće, među normama o nasljeđivanju nalazi se odredba koja stjecatelja nekretnine obvezuje da se uzdrži od raspolaganja na štetu općine. Konačno, ošasna raspodjela je takva da su čak dvije trećine imovine namijenjene — pro anima, što je — sudući po kasnijim brojnim upisima ošasne raspodjele — destimuliralo u mnogim slučajevima vlasnika nekretnina da predloži drugačije rješenje. Tacite, privilegij ostavlja skučen prostor da testator, uz suglasnost i uvid javnosti, riješi pitanje svog legata pro anima čiji je predmet nekretnina. Vijeće sugrađana, osim kada ostavitelja naslijede sinovi, tu je s funkcijom da, ocijenivši »primjerenost« ovakvih legata, zaštiti interese nasljednika. Interesi zajednice pak izravno su zaštićeni privilegijskom odredbom o efektima svih pa i testatorovih raspolaganja nekretninama.

Ostali vladarevi privilegiji slavonskim slobodnim gradovima, premda je proklamiraju, oporučnu slobodu koncipiraju usko i u krajnjoj je liniji svode na izbor između predočenih alternativa. Varaždinski privilegij⁶ npr. — ostavimo li postrani pitanje njegove autentičnosti — nalaze ostavitelju koji nema nasljednika, ne otkrivajući nam, kao uostalom i ostali vladarevi privilegiji, koga smatra nasljednikom — da svojim posjedom »slobodno raspolaže, bilo da ga ostavi crkvi ili kome od rođaka«. Druga alternativa očito nije dolazila u obzir. Privilegij Virovitici⁷ daje to isto pravo onome tko nema nasljednika, dozvoljavajući mu da svoje imanje razdijeli »kome god bude htio« (cuiquamque voluerit), ali se u tekstu dalje navodi da se pod time razumijevaju — rođaci ili crkva (sive cognatis, sive pro remedio anime). Privilegij Vukovaru,⁸ donesen godinu dana ranije te privilegij Petrinji⁹ (identičan po sadržaju onom Samoboru) i Križevcima¹⁰ manje su opširni i zadovoljavaju se navođenjem prvog dijela ovih odredbi. U njima se jednostavno konstatira da ostavitelj bez nasljednika može svoju imo-

⁵ MCZ J, Doc. 18 (15—18), ib. Doc. 49 (40—44).

⁶ C.D. III, 89—91.

⁷ C.D. III, 422 (1234. god. »...quis sine herede decesserit... omnia quecumque habuerit cuiquamque voluerit sive cognatis suis sive pro remedio anime disponere (potest).«

⁸ C.D. III, 346 (1231. god.).

⁹ C.D. IV, 123—124.

¹⁰ C.D. IV, 490 (1252. god.).

vinu ostaviti »cuicumque voluerit«. Promatrajući tekstove ovih privilegija u sklopu s ostalima, nameće se zaključak da je u ovim potonjima nabrajanje gornjih alternativa izostalo samo zbog toga što se one smatraju notornima i same po sebi razumljivima. Formulacija »kome god želi« znači, mislimo, isto ono što i u privilegijima gdje je to precizno »objašnjeno«. Ostavitelju koji nema nasljednika nije dana, za razliku od ostalih privilegija, »puna sloboda«, kako bi se to moglo razumjeti, a »kome god želi« sigurno ne znači da se nekretnine mogu namijeniti i nekom tko nije s ostaviteljem u srodničkim relacijama, kako je to i po privilegiju Gradecu — još manje, nekome tko je stranac. Za razliku od Gradeca, ostavitelj bez nasljednika može svoju imovinu namijeniti »pro remedio anime«, umjesto kognatu koji ne spada u privilegijski pojam nasljednika. Jedno stoljeće kasnije donesen privilegij Zelini¹¹ ni riječju ne spominje oporučnu slobodu, a privilegij Krapini¹² iz tog doba obvezuje ostavitelja koji nema nasljednika i oporučno raspolaže na isplatu neke vrste poreza (jedan ferton) te i na dodatne prirodne dažbine. Za usporedbu, navodimo i primjer biskupskog privilegija zagrebačkoj Novoj Vesi,¹³ gdje stvari stoje drugačije. Kako tu nema razloga da se raspoložbe crkvi kanaliziraju, prednost se daje oporuci, čak i kada je ostavitelj imao nasljednike. Zatim, srodstvo se ograničava ad tertiam generationem. Konačno, ošasnom se raspodjelom dvije trećine imovine ostavitelja bez nasljednika namjenjuju crkvi.

3. U odnosu na norme privilegija, mehanizam nasljeđivanja nekretnina nije se u Gradecu tijekom 14. i 15. stoljeća bitno promijenio. Ograde koje oporučnoj slobodi postavlja privilegij sredinom 13. stoljeća ostaju uglavnom jednake i kasnije. Najprije, u praksi je, u principu, ostala na snazi odredba po kojoj nekretnine mogu naslijediti samo srodnici ostavitelja. Pojam se kognata, dapače, vrlo široko shvaća te obuhvaća, sudeći po nekim upisima, i srodnike po tazbini.¹⁴ U svakom slučaju, opisi testiranih nekretnina u kojima nije navedena neka srodnička relacija između ostavitelja i nasljednika su posve iznimni. Pravilo privilegija da samo onaj tko ima praznu listu kognata može nekretninama slobodno oporučno raspolagati, unatoč nekim izmjenama stvorenim u praksi, nije izgubilo na važnosti. Zatim, gradečka očitovanja zadnje volje nisu ni slučajni ni povremeni osnov delacije kojim se nešto mijenja u nasljednom redu, nego obaveza vlasnika nekretnina, utvrđena privilegijem — i kasnije, kako izvori bogato potvrđuju, poštivana u praksi. Izričita očitovanja su pravilo i kada je riječ o nasljednicima prvog reda, a upisi u kojima se izravno primjenjuje intestatni red — sasvim usamljeni. Ta su očitovanja praćena sudjelovanjem većeg broja »suficijentnih« svjedoka, koji se redovito nominalnim navode u upisima.¹⁵

¹¹ C.D. IX, 418—419 (1328. god.).

¹² C.D. XI, 344 (1347. god.).

¹³ MCZ I, Doc. 196, 172—174. Vidi i privilegij Vugrovcu (C.D. VII, 217—218.

¹⁴ Vidi npr. MCZ VI, 190 (...domum... Martino...fratri uxoris sue legavisset et dimississet perpetuo possidendam). Vidi i MCZ VI, 279, 2.

¹⁵ Navodimo karakterističan primjer upisa legata pro anima, u 15. stoljeću jednako često unošenih u sudskim koliko i u posjedovnim katernama: »Item quia vir providus Blasius... dicti Charant et honesta mulier Magdalena...vocata...

U sačuvanom testamentu Georgije Baxe iz 1443. god. npr. kao svjedoci su navedeni Gaš, kapelan crkve Sv. Marka, gradski sudac Nikola, sin Petra, dvojica bivših sudaca Marin, sin Klarija i Martin, sin Tome »ac aliis... pluribus fidedignis testibus... pro testimonio specialiter vocatis et rogatis«.¹⁶ Je li u skućenom domenu testatorove volje uključeno pravo da nekog od nasljednika preferira, odn. pravo na izbor udaljenijih srodnika ostaje otvorenim pitanjem. S obzirom na fragmentarnost izvora, ovakvim eventualnim testatorovim ovlastima teško je ući u trag. Sasvim sigurno, međutim, o njevovoj volji ovisi da li će svojim izričitim očitovanjem u korist preživjelog bračnog druga staviti postrani — inače važeći — princip 'paterna paternis — materna maternis'¹⁷ kada u braku nije bilo djece i, do određene mjere, što će i koliko ostaviti pro anima sua. Koliko je privilegijska ustanova »konzultacije« sugrađana bila u funkciji kanaliziranja testatorove volje u ostalim pitanjima, osim pitanja legata pro anima, teško je reći. Malo je vjerojatno međutim da su sudionici kod očitovanja zadnje volje bili pasivnim svjedocima kojima se zadovoljava forma kada su ovi legati bili u pitanju. Ako i nije bila obavezom, kao u doba privilegija, ustanova konzultacije sugrađana prisutna je tijekom 14. i 15. stoljeća sasvim sigurno kao tradicija koja je i dalje poštivana — s razlogom uostalom kada su legati pro anima bili u pitanju. Aktualnost kontrole ovih legata na izravan način potvrđuju poneki upisi iz sredine 15. stoljeća u kojima se upozorava na odredbu privilegija i izričito naglašava njezinim citiranjem da se naslijeđena nekretnina »... nunquam a jurisdictione civitatis possit alienari seu eximi vel avelli«.¹⁸

Ako je prigodom sastavljanja legata pro anima loše procijenjena njegova visina i »oportunitas«, mogućnost da se to ispravi slijedila je kod upisa legatom stečene nekretnine u posjedovne katernice, obaveznim počev od 1384. god. Magistrat je na svoju inicijativu ili na prigovor oštećenih srodnika mogao izravno intervenirati i — jednostavno promijeniti testatorovu odluku. Navodimo ilustrativan primjer direktnog upletanja općine, kao efikasne instance kontrole ovih legata. U katerni iz 1432. god. zabilježeno je da su po zadnjoj volji suca Johannesa svi njegovi posjedi pripali usque ad vitam njegovoj udovici Luciji, a nakon njezine smrti bili namijenjeni »... pro animabus annotati J. iudici et parentum ac predecessorum suorum...«. Na prigovor ostaviteljevih kolateralala (propinque heredes iusdem iudici), sinova ostaviteljeve sestre, Stjepana i Petra, općina je legat

---

consors eiusdem Blasii..., id cum sufficienti et fidedigno nostrorum concivium testimonio in sede iudiciaria... comprobarunt, ut dum condam... Elena... cuiusdam domus... unam quartam... Blasio et Magdalene sue consorte vendere et pro anima expendere legavisset... (MCZ VI, 249,1). Vidi i npr. MCZ VI, 38,8/ib. 68,7/ib. 69,4/ib. 163,1'/211,2'/ 219,1/ib. 240,1/ib 385,2/MCZ VII, 36,2/ib. 132,2/ib. 180,2/ib. 180,2 itd. itd.

¹⁶ MCZ II, Doc. 134, 187—189.

¹⁷ Isp. Maršavelski, Zagrebački Gradec, iura possessionaria, Zagreb, 1986, 115, 121—122.

¹⁸ MCZ IX, 235.

smanjila na »totiens, quotiens necessarium et opportunum fuerit«.¹⁹ Ostavitelj je očito prekoračio svoja ovlaštenja — ne time što je svojim očitovanjem u korist žene eliminirao primjenu principa 'paterna paternis — materna maternis', nego što joj je posjede namijenio tek usque ad vitam te lucijarnom supstitucijom preskočio i ženine i svoje nasljednike i — sve namijenio pro anima. Zadnju volju suca Johannesesa općina nije uvažila, sama je odredila visinu njegova legata pro anima, ali je propustila da naznači što je, kao legat pro anima u ovom slučaju određeno kao »nužno i oportuno«.

Konačno, efikasan instrument koji je uvela praksa, sasvim sigurno od vremena uvođenja posjedovnih knjiga je pretvaranje legirane nekretnine u novčanu protuvrijednost. Premda nalazimo iznimke, tijekom 15. stoljeća klauzule »vendi et pro anima expendi« postala je uobičajenom kod upisa legata pro anima koji glase na nekretnine. Dosljednost s kojom se ova klauzula priključuje ovim legatima govori u prilog pretpostavci da je prije riječ o stavu općine, o automatskom pretvaranju legiranih nekretnina u novčani iznos, nego o pojedinačnim nalozima ostavitelja.

Osamdesetih godina 14. stoljeća to međutim još nije praksa. U trima sačuvanim ispravama iz 1377. god. zabilježeno je naime da fratri dominikanskog samostana vinograde, od nekog Kuseka, brata Spanovog »... testamentarii iuris titulo ad claustram... legitime devolutam et iudicialiter obtenam...« daje u zakup nekom Dragoslavu, sinu Ivana s godišnjom zakupninom od 21 kabla »dobrog« vina,²⁰ Martinu i Diniziju²¹ sa zakupninom od 10 kablova te nekom Luki, sinu Radantovom,²² također sa zakupninom od 10 kablova vina. Svi zakupci su gradečki građani, jednako kao i ostavitelj. Premda se iz isprava ne vidi kada je samostan došao testamentaliter do ovih vinograda, činjenica je da legatari stječu na ovaj način gradečke nekretnine i na opisani način ih eksploatiraju, čemu je općina pokušavala stati na kraj. Koncem 14. stoljeća stanovnici Gradeca ostavljaju i vrlo značajne sume pro anima, umjesto nekretnina, a uz nekretnine, klauzula »vendi et expendi« postaje pravilom s malo iznimaka. Navodimo nekoliko primjera:

... Gregorius sutor... medietatem domus sue et fundi eidem Clare cue consorti vendere et pro anima sua expendere legavisset et remisisset...²³ ... Emericus sartor... unam videlicet quartam curie... Johanni et Matjiye sartoribus tamquam veris et legitimis commissariis et executoribus testamenti sui verbalis vendere et pro anima expendere et elargiri remisisset verbotenus et legavisset²⁴ ... Michael dictus Malak... et Elena sua consorte... universas res et bona sua... Benedicto et Anthonio tamquam commissariis eorum veris vendere et pro animabus ipsorum fideliter expendere... legassent.²⁵ itd.

¹⁹ MCZ VI, 156—157.

²⁰ MCZ I, Doc. 264.

²¹ MCZ I, Doc. 265.

²² MCZ I, Doc. 266.

²³ MCZ VI, 225—226.

²⁴ MCZ VI, 296.

²⁵ MCZ VII, 102,1.

Mnoštvo ovakvih upisa pokazuje da su stanovnici Gradeca prihvatili ovu praksu i da je općina ovim putem efikasno riješila jedan od aspekata problema s kojim je kontinuirano bila suočena. O mnogim legatima pro anima saznajemo upravo prigodom njihova unovčenja. Navodimo tek primjer zabilježen u katerni iz 1428. god. gdje stoji da je nekom Marku Benediktovom prodano osam jutara oranice na Krogu — koje je Pavle Thotar namijenio dominikanskom samostanu pro anima sua — i platio za njih 44 zlatne forinte.²⁶

Da je gradečko stanovništvo svoje legate pro anima suviše često adresiralo crkvi i crkvenim redovima izvangradske jurisdikcije, na svoj način potvrđuje ustanova »quarta plebanica seu canonica« (quarta pars legatorum, quarta funcris). Četvrtinu legata namijenjenih ovim legatarima gradečka je župna crkva tražila, naime, za sebe. Na ovu nas ustanovu upućuje tek nekoliko upisa u posjedovnim knjigama i nešto više sporova i parnica. U katerni iz 1427. god. zabilježeno je da su gvardijan Benedikt, vicegardijan Matija uz još neke fratres minores franjevačkog samostana dali na ime župne crkve Sv. Marka upisati sjenište, dva jutra zemlje i dvije šume »... pro quarta plebanali seu canonica porcione (eisdem plebanis) ... juridice proveniente...«.²⁷ U istoj katerni je također konstatirano da su plebani crkve Sv. Marka prodali dva jutra zemlje »... ipsos pro quarta plebanali... juridice concernentem...« za cijenu od devet maraka.²⁸ Sudeći po ovim upisima klauzula »vendi et pro anima expendi«, ako su nekretnine dolazile u ruke gradečkoj crkvi, nije bila aktualna, što je i razumljivo. U svakom slučaju, odsutnost upisa nekretnina crkvi Sv. Marka na ime ove kvarte otkriva činjenicu da je i ovom legataru na ime njihove kvarte isplaćivan novac, a ne nekretnine, ako već legati nisu glasili na pokretne stvari. Da se ova ustanova uspjela ipak održati unatoč žestokom otporu, sukobima, zahtjevima za »oslobođenje« od plaćanja, pa i prijetnjama,²⁹ potvrđuje spor između gradečke župne crkve i cistercita sredinom 15. stoljeća, riješen u korist župne crkve. Cisterciti su naime imali isplatiti sve res et bonis na ime zaostale kvarte kanonicima Sv. Marka.³⁰

²⁶ MCZ IX, 157,4.

²⁷ MCZ IX, 136.

²⁸ MCZ IX, 145.

²⁹ Vidi MCZ II, Doc. 53. Kao odgovor na biskupovu zabranu da se quarta plebanica isplaćuje župnicima Sv. Marka (vidi MCZ II, Doc. 24, str. 22—23, 1417. g.) uslijedio je 1428. god. spor (causa in quarta testamentariae dispositionis), koji je riješen na štetu Gradeca. Dapače, zabranjujući im strogo da traže četvrtinu legata upućenih biskupiji, zagrebački je biskup Ivan Alben postavio zahtjev da za svaki spor oko toga župnici prethodno polože po 25 maraka za suca i za prebendarski zbor, pod prijetnjom izopćenja. Za građane koji se ogluše o zabranu da četvrtinu legata daju gradečkoj crkvi kao sankcija stavljeno je u izgled »uskraćenje crkvenog sprovoda«, odn. za one koji nisu za zabranu znali — ništavost takve odredbe (»... nullisque civium, hospitum aut incolarum prefati monti Grecensis scienter clausulam de sovendam quarta a prebendariis... sub pena privacionis ecclesiarum sepulture inserat vel inscribi fecerit, dicta clausula ... nullum penitus operetur effectum...«). Vidi i MCZ II, Doc. 54, 66—67.

³⁰ MCZ II, Doc. 162, 220—225.

5. U posjedovnim knjigama su redovita »statuiranja« konkretnih nekretnina, pa se iz najvećeg broja upisa ne mogu dobiti ni okvirni podaci o veličini ostavinske mase, ni o omjeru legata pro anima prema toj masi ili veličini pojedinih nasljednih porcija. Određeni nam broj upisa ipak sa sigurnošću otkriva da ostavitelj nije ništa ostavio pro anima, kao što nas drugi upisi upućuju na to da je ostavitelj pro anima ostavio čitavu svoju imovinu (*omnia bona sua*). Kod ovih potonjih moguće su teoretski dvije situacije. Prva — kada je ostavitelj za života podijelio nekretnine svojim nasljednicima — što je uostalom bila česta praksa — ostavivši za sebe dio koji će koristiti usque ad vitam i koji će biti namijenjen pro anima sua, pa u času njegove smrti — to i jest njegova »*omnia bona*«. Kao ilustraciju navodimo primjer upisa u katerni iz 1438. god. gdje je zabilježeno da je stanovita Katarina, udova Blaža tkalca, namijenila pro anima kuću i grunt, veličine polovice kurije. U upisu je navedeno da su te nekretnine — njezin dio (porcio sua) i dio njezina sina Benedikta. Uz njegovu suglasnost, kćeri ostaviteljice, Skolastika i Margareta, postupajući po njezinim navodima, prodaju nekretninu da bi dobiven iznos bio namijenjen pro anima sua,³¹ te je jasno da su nasljednici Blaža Tkalca još za života uredili svoje imovinske odnose. Druga je mogućnost da je ostavitelj, budući da nije imao kognata, stekao pravo da oporučno raspolaže svojim nekretninama, odlučio da svoju imovinu »... *mobiliūm quam immobiliūm*...«, uz klauzulu »*vendere et pro anima distribuere*«, u cijelosti namijeni za spas duše, kako je to učinio stanoviti Ivan Jakomelov, negdašnji građanin Gradeca (*olym concivis noster*).³²

Tamo pak gdje se omnes possessiones ostavitelja namjenjuju nasljednicima, a dio pro anima se uopće ne spominje, redovito se kao nasljednici pojavljuju ostaviteljevi direktni descendent i preživjeli bračni drug, tj. oni koji će se najvjerojatnije sami pobrinuti o uobičajenim davanjima za dušu pokojnika, odn. da će slijediti njegove neformalne upute u tom pogledu. Kao karakterističan navodimo primjer katerni iz 1429. u kojoj je zabilježeno da su udovica i djeca nekog Valentina prodali za 45 zlatnih forinti kuću veličine tri četvrtine kurije »... *pro debitis certorum creditorum*... *et pro peracione triginti missarum pro anima eiusdem Valentini*«. ³³

U više upisa navedeni su i poblizi navodi ostavitelja o izdavanjima pro anima. Neka Agneza, npr., žena krojača Valentina, namijenila je oranicu pro anima, odredivši da u tu svrhu krojač Valentin izda sedam puta pet forinti, sukcesivno i kada može (»... *successive et quando poterit*...«).³⁴ Udova nekog Mateje namijenila je dio vinograda crkvi Sv. Marka »*per celebrationem triginta missarum*«; drugi dio vinograda njezina je kći Margareta prepustila prezbiteru iste crkve Johannu za jednu forintu, s tim da za tu vrijednost (*in ampliori valore*) spomene dušu rečenog Mateja.³⁵ Stanovita Elizabeta Purgarić odredila je polovicu svog legata za izgradnju

³¹ MCZ VI, 292.

³² MCZ VI, 314,2.

³³ MCZ IX, 174—175.

³⁴ MCZ XI, 19—20.

³⁵ MCZ IX, 201.

gradskog zida, a polovicu za izgradnju dominikanske crkve »pro salute anima sua«. ³⁶ Neki Valentin je kvartu kurije prepustio prezbiteru crkve Sv. Stjepana za 10 forinti i za čitanje trideset misa pro anima sua. ³⁷ Uz ovaj upis općina nije propustila da upozori stjecatelja da stečenu nekretninu »... nunquam a jurisdictione et libertatis civitatis avelli possit modo aliqui...«. Neki Pavle Dekanek ostavio je vinograd od čije su se prodaje imali namiriti njegovi dugovi i naručiti mise (certas missas) za pokoj duše. ³⁸ Udova Gerda naložila je izvršiteljima testamenta da prodaju njezin vinograd, daju tri forinte njezinoj kćeri, a ostatak izdaju pro anima sua. ³⁹ Neki je Romf ostavio svojoj braći Petru i Stefkonusu kuću veličine jedne kurije s tim da godišnje izdaju temporibus perpetuis 50 funti dobra ulja crkvi Sv. Marka. ⁴⁰ U katerni iz 1434. god. zabilježen je zanimljiv slučaj prodaje kuće nekog Matije Terbe. ⁴¹ Prodavalac je općina, a prodaja slijedi radi namirenja neplaćenih dažbina i taksu općini, ali i pro celebratione missarum pok. Terbe. Kupac je novi građanin Pavao, a cijena nije naznačena. Od mnoštva primjera naveli smo samo neke karakteristične a spomenimo još i da se kao predmet legata pro anima ne tako rijetko javlja i — dugoročni zakup nekretnine. Navodimo dva primjera, oba zabilježena u katerni iz 1428. god. U jednom je zabilježeno da je vinograd »sub conditione« uz census 5 kubula mošta colenino sacerdotis zakupnik Georgije Glad namijenio pro anima sua, pa je vinograd pod istim censusom prodan nekom Tomi iz Gorice za 13,5 maraka, koje će biti izdane pro anima sua. ⁴² U drugom je predmet legata kuća u gradu s godišnjom zakupninom od pola forinte općine uz plaćanje svih uobičajenih dažbina i taksu (dacia consueta), koja je dozvolom općine prodana za 5 forinti, od kojih su trebali biti isplaćeni dugovi zakupnika te ostatak izdan pro anima sua. ⁴³

Kratkim izborom nastojali smo da čitatelju pružimo barem djelomičan uvid u izvore. Legati pro anima bili su dio životne i pravne prakse Gradeca, a pristup i stav općine prema njima karakterističan koliko i njezini odnosi prema susjednim izvangradskim crkvenim jurisdikcijama. Pravo da odluči da li će, koliko i kome namijeniti pro anima sua pripadalo je do duše ostavitelju, ali kada su predmet njegova legata bile nekretnine, konačna odluka — barem što se visine tiče — bila je rezultat kompromisa između volje ostavitelja te interesa nasljednika i — općine. »Nužnost i oportunističnost« ovih legata ocjenjivala se od slučaja do slučaja prema »imovinskoj snazi« ostavitelja. Razumljivo je naime da je kao legat pro anima za nekog Jurglina ostavljeno čak stotinu zlatnih forinti, ⁴⁴ da je Margareta, udova bogatog i uglednog gradskog funkcionera Jakoba Eberspeka pro remedio

³⁶ MCZ VI, 104.

³⁷ MCZ IX, 234—235.

³⁸ MCZ VI, 408,2.

³⁹ MCZ VI, 117,4.

⁴⁰ MCZ IX, 170.

⁴¹ MCZ IX, 259.

⁴² MCZ IX, 152,2.

⁴³ MCZ IX, 154,3.

⁴⁴ MCZ V, 341,5.

anime sue namijenila dominikanskom samostanu oranice prodane za 26 zlatnih forinti,⁴⁵ te što je za pokoj duše nekog Mateja njegova kći namijenila porcio vinealis, tražeći od legatara da u tu svrhu izda tek jednu forintu.⁴⁶ Legat pro anima bio je, u najvećem broju slučajeva, nužnost i obaveza za bogatog građanina u čiji su fund nekretnina ulazili čitavi kompleksi oranica, vinograda, šuma te po nekoliko kurija u gradu, koliko i za siromašnog stanovnika s kvartom kurije uz koju je eventualno imao i porcio vinealis. Unatoč svim odredbama o raspolaganjima nekretninama i unatoč svim nastojanjima općine, počev od izravnih intervencija i smanjenja tih legata pa do prodaje legiranih nekretnina — oni su ostali stalnim kanalom prelijevanja općinskog bogatstva u ruke crkvenih jurisdikcija izvan grada. Gradečki su građani, kako gornji primjeri ilustriraju, ovim putem postajali zakupnici nekoć gradskih nekretnina, obrađivali ih da bi dio prihoda uplaćivali crkvama i samostanima izvan grada. Najprije u nekretninama, a tičekom 15. stoljeća pretežno u odgovarajućem novčanom iznosu ovi su legati bili izvorom stalnog i sigurnog prihoda ovih ustanova. Nije stoga ni čudno da je gradečka župna crkva pokušavala, usprkos velikim otporima, barem četvrtinu vrijednosti tih legata zadržati za sebe, pa se i tzv. quarta plebanica može ubrojiti u brojna nastojanja općine da se konstantna deficitarna stavka u općinskom kontu na ime legata pro anima što više smanji.

6. Premda ne u velikom broju, još koncem 14. stoljeća su u posjedovnim knjigama registrirani legati u nekretninama namijenjeni ne crkvi, crkvenom redu ili karitativnoj ustanovi, kao što je gradečka bolnica i ubožnica, nego — pojedincima, nesrođnicima — pro anima ili iz nekog drugog motiva. Via facti, sa značajem iznimki i suprotno odredbama privilegija općina je počela tolerirati legate u nekretninama namijenjene nesrođnicima zbog vjerne službe, zahvalnosti, učinjenih usluga i sl., često usto i pro anima ostavitelja. Predmet takvih legata uglavnom su nekretnine skromne vrijednosti — koliko se to može iz upisa zaključiti i — namijenjeni su mahom osobama u podređenom ekonomskom položaju prema ostavitelju. Bogati su građani čini se tim putem nerijetko izmirivali svoje račune sa svojim slugama i sluškinjama za duge godine (vjerojatno slabo plaćene) službe. Tu spada npr. legat nekog Klementa Pravdića, zabilježen 1429. god. koji glasi na dva jutra zemlje i namijenjen je Paulo filio Thome, servo suo,⁴⁷ kao i legat nekog Pavla Ugrina Matiji obučaru i sluzi Fabijanu in »quendam vineam«.⁴⁸ Za grunt koji je svećenik Barnaba ostavio sluškinji Ani zabilježeno je izričito da je »pro serviciis«.⁴⁹ Pro serviciis je i legat zlatara Kozme kolegi, zlataru Nikoľi koji također glasi na vinograd.⁵⁰ Sudac Bricije je također pro serviciis svom sluzi Petru testamentaliter ostavio čak polovicu kurije.⁵¹

⁴⁵ MCZ X, 163,3.

⁴⁶ MCZ IX, 201,1.

⁴⁷ MCZ IX, 181,2.

⁴⁸ MCZ IX, 182,1.

⁴⁹ MCZ IX, 43.

⁵⁰ MCZ IX, 41.

⁵¹ MCZ VI, 403.

Svojoj bivšoj sluškinji Veroniki neka je Doroteja ostavila također kuću u gradu »... pro serviciis uis per eandem ipsi... Weronicze in puclari etate adhuc inpensas, tum eciam pro anima sua...«. ⁵² Bez navođenja ikakvih motiva, udova Dominika Marsetića, Agneza ostavila je dio vinograda sluzi Ivanu. ⁵³ Andrija Simonov dao je upisati 1,5 jutara zemlje na Černomercu Agati Pongrac »pro serviciis« ⁵⁴ itd. itd.

Navedeni primjeri su dovoljno indikativni da se u njima može prepoznati proširenje granica oporučne slobode nekretninama mimo i usprkos ogradama koje postavlja privilegij. Nekretnine su tijekom 14. i 15. stoljeća važna stavka u imovini gradečkog poslovnog čovjeka, kojima — tek uz neznatne ograde — slobodno raspolaže inter vivos poslovima. ⁵⁵ Stiješnjena oporučna sloboda nekretninama bila je bez sumnje između ostalog i u funkciji kanaliziranja i kontrole legata pro anima, što je svakako bilo smetnjom poslovnim manipulacijama gradečkog čovjeka koji je najčešće bio vlasnik poljoprivrednih nekretnina te usto i trgovac i obrtnik, odn. svc to zajedno. Legat u nekretnini ortaku s nalogom da isplati ostaviteljeve neplaćene račune, kao i »primjereni« legati nesrodnicima »pro serviciis et beneficiis« nisu morali značiti prikratu interesa nasljednika, pogotovu što su tijekom ovih stoljeća izgrađeni čvrsti principi formiranja nasljednog reda. Kako nisu bili ni na štetu općine, nije bilo razloga ne tolerirati ih. Legati »pro certis beneficiis«, »pro famulatu et serviciis«, »pro certis complacenciis«, ali i »pro debitis et astriccionem certorum creditorum« otvaraju postupno mogućnost da ostavitelj svojom voljom namijeni nekretninu i osobi izvan kruga »privilegijskih« nasljednika, pa konstatacija Margetića ⁵⁶ da su legati pro anima »uzdrmalı temelje« srednjovjekovnog nasljednopravnog sustava, nalazi snažnu potvrdu u izvorima zagrebačkoga Gradeca.

⁵² MCZ VI, 216.

⁵³ MCZ X, 149,5.

⁵⁴ MCZ XI, 36—37.

⁵⁵ Isp. Maršavelski, Raspolaganje nekretninama poslovima inter vivos (Zagrebački Gradec, 14. 15. stoljeće), Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, br. 4/1985, 408—419.

⁵⁶ L. Margetić, Preferiranje djeteta po krčkom, rapskom i drugim pri-morskim statutima, Vjesnik historijskog arhiva Rijeka—Pazin/1973, 244—245.

Zusammenfassung

LEGATE 'PRO ANIMA' IN DEN KATERNEN VON GRADEC BEI ZAGREB

Die Legate 'pro anima' zählten in Gradec, einem Teil des späteren Zagreb, in der zweiten Hälfte des 14. und 15. Jhs. zu den üblichen Gepflogenheiten, was aus den Eintragungen in die städtischen Katernen (Stadtbücher) zu schließen ist. Nach der beschränkten Freiheit in der Testamengestaltung zu urteilen, waren diese Legate bestimmt auch zur Zeit der Schaffung der Privilegien üblich, obwohl sie nicht explicite erwähnt werden. Das Privilegium bestimmt, daß Immobilien, falls es keine näheren Verwandten gibt, »cognaten« erben können, alle Verfügungen über Liegenschaften zuungunsten der Gemeinde werden Null und Nichtig erklärt, außerdem ist ein Erbrecht des Gemeinwesens in Sachen Immobilien vorgesehen, wonach zwei Drittel »pias causas« gewidmet werden können. In Anbetracht der spezifischen Beziehungen zwischen Gradec und den benachbarten kirchlichen Jurisdiktionen, denen diese Legate häufig zugedacht waren, hat die Gemeindeverwaltung eine Reihe von Schutzvorschriften geschaffen gegen die unerwünschte Wirkung dieser Legate. Indem ihr Betrag nicht a priori limitiert war, hat die Gemeinden ihre Angemessenheit unter die Kontrolle der Öffentlichkeit gestellt -die erste während der Zusammenstellung der Legate, die unter der Teilnahme und »Konsultation« der Mitbürger erfolgte, und die zweite anlässlich der Eintragung der erbten Liegenschaften, die ab 1384 zur Pflicht gemacht wurde. Die Gemeinde behielt sich das Recht vor, entweder aus eigener Initiative oder aufgrund der Einsprache der Verwandten direkt zu intervenieren und das Legat 'pro anima' zu korrigieren »totiens, quotiens necessarium et opportunum fuerit«. Seit dem Ende des 14. Jhs. wurde die Praxis eingeführt und mit einer ganz geringen Zahl von Ausnahmen auch konsequent durchgeführt, daß nämlich die legierten Immobilien verkauft und dem Legatar der Gegenwert in bar ausgehändigt wird (die Klausel »vendi et pro anima expendi«). Die Legate 'pro anima' sind also, was ihre Höhe anbelangt, das Resultat eines Kompromisses zwischen dem Willen des Erblassers, den Interessen der Erben und — der Gemeinde. Diese Legate sind einer der Gründe der beschränkten Testamentfreiheit in bezug auf Liegenschaften im Laufe des 14. und 15. Jhs. Aber sie sind zugleich auch das »Modell«, wonach allmählich, falls sie »angemessen« sind auch Legate in Immobilien nach und nach auftreten und tolliert werden, die nicht für die Kirche oder Institutionen 'pias causas' bestimmt sind sondern Einzelpersonen — Nichtverwandten, was in direktem Widerspruch mit den Privilegien steht und als Beginn der testamentarischen Freiheit bezüglich der Liegenschaften angesehen werden kann.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUŠ

LEKTOR I KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Narudžbe šaljite na adresu:

Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 50 d

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH